

Л. М. Ямпольська

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ ТА ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ НА МІЖУРЯДОВІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ 1996–1997 рр.

Стрімкі зміни у системі міжнародних відносин на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. вимагали опрацювання нових перспектив розвитку інтеграційних процесів на Європейському континенті. У середині 90-х рр. постала необхідність перегляду Маастрихтських угод, укладених 7 лютого 1992 р. 12-ма країнами-членами Європейського Союзу (ЄС). Відсутність єдності щодо змісту та етапів розвитку Економічного і валютного союзу (ЕВС), спільної соціальної політики, стратегії політичного співробітництва, визначення місця Західноєвропейського Союзу (ЗЄС) у системі зовнішньої політики та безпеки продемонстрували обмеженість положень Маастрихтського договору, що потребували конкретизації і коректив.

Зміни та доповнення до консолідованих договорів про створення Євросоюзу були розглянуті на Міжурядовій конференції (далі МУК – Л. Я.) держав-членів ЄС, що почалася 29 березня 1996 р. в італійському місті Турині і продовжувала свою роботу до червня 1997 р. Проект договору, підготовлений впродовж роботи конференції, в цілому був схвалений у червні 1997 р. на сесії Європейської ради в Амстердамі і став новою цеглиною в будівництві Євродому. Аналіз позиції Великої Британії на МУК 1996–1997 рр. – країни, яка виконувала роль “фільтру” в прийнятті рішень стосовно перспектив інтеграції, вказуючи на перестороги від участі в тотальних процесах європейського будівництва, є проблемою даної наукової розвідки.

Аналізуючи стан наукової розробки теми, слід вказати на наявність загальнотеоретичних праць, що охоплюють вузлові питання розвитку євроінтеграційних процесів у кінці ХХ – на початку ХХІ ст., зокрема українських дослідників В.В. Копійки і Т.І. Шинкаренко [1], російського вченого В.Г. Шемятенкова [2], в яких розкриваються питання постмаастрихтської еволюції ЄС в ЕВС, вдосконалення спільної європейської системи безпеки та оборони. Проблеми внутрішньої організації, розподілу влади в структурах ЄС розкривають у своїх дослідженнях англійські історики Філіп Тоді [3] та Ніколас Мусис [4]. Питанням еволюції системи управління в ЄС присвячена і монографія італійського дослідника Сандро Гоці [5]. Недоліком вказаних праць, попри їх фундаментальний характер, залучення широкої документальної бази, є відсутність аналізу ролі і місця національних держав, у тому числі й Сполученого Королівства, в європейських інтеграційних процесах.

Серед останніх наукових розвідок із проблеми участі Великої Британії в процесах європейського будівництва, на які спирався автор при проведенні даного дослідження, можна виділити праці сучасних українських істориків-британістів С.В. Толстова [6] та Н.Л. Яковенко [7], присвячені окремим аспектам

трансатлантичної та європейської інтеграції Сполученого Королівства у другій половині 90-х рр. ХХ ст. Дослідники акцентують на “атлантизмі” британської системи безпеки, котра віддає перевагу НАТО як ключовому інструменту в створенні нової архітектури європейської безпеки.

Для аналізу конфліктності європейського вектору у дипломатії Сполученого Королівства, боротьби між двома імперативами національної політики – “Британської Європи” та “Європейської Британії” [8] більш цінними є оригінальні дослідження. Відкритим єврофобізмом характеризується монографія британського вченого М. Белоффа “Британія та Європейський Союз. Діалог глухих” [9]. Автор робить висновок про те, що відсутність чіткого уявлення про місце Великої Британії в системі глобальних і регіональних відносин сформувала для країни репутацію “незручного партнера” для європейських сусідів.

Монографія М. Холмса “Джон Мейджор і Європа. Провал політики 1990–97 рр.” [10] відзначається критичним ставленням до перспективи трансформації європейського об’єднання в ЄВС. Автор намагається розкрити причини відмови Великої Британії від участі в окремих сферах європейської інтеграції, стверджуючи, що уряд Мейджора виступив за Європу національних держав: “Якщо Європа стане федерацією, Велика Британія не братиме в ній участі” [10. Р. 20].

Питанням пошуку зовнішньополітичних пріоритетів і ролі Британських островів в архітектурі безпеки та оборони Євросоюзу у 90-х рр. ХХ ст. присвячені праці британських політологів П. Гордона “Чи відіграє роль ЗЄС?” [11], А. Бейліса “Європейська оборона і захист. Роль НАТО, ЗЄС і ЄС” [12], М. Зінкіна “Чи потрібна зовнішня політика Сполученому Королівству?” [13]. Науковці вказують на витоки проблем європейської дипломатії, які, на думку автора, пояснюють позицію британської делегації на МУК ЄС у Турині (абсурдність існування автономної європейської оборонної системи, необхідність збереження функцій НАТО як гаранта безпеки на континенті).

Проте незначна кількість досліджень як європейського, так і вітчизняного масштабів безпосередньо присвячена проблематиці МУК країн-членів ЄС 1996–1997 рр. Мова йдеться про публікацію французького політолога-єврооптиміста Ф. де ля Серра “Європейський Союз. Проблеми і завдання” [14], хоча в ній проігноровані позиції національних держав, зокрема Сполученого Королівства, у ході конференції.

Важливим джерелом офіційної інформації про роботу британської делегації на МУК для автора стали “Білі книги” британського уряду – офіційні урядові документи, які містять доповіді спеціальних міністерських комітетів з питань внутрішньої та зовнішньої політики держави, зокрема “Партнерство націй. Британський підхід до Міжурядової конференції Європейського Союзу” [15]; дискусійні папери британського уряду “Національні дебати на Міжурядовій конференції ЄС 1996 р.” [16], меморандуми Міністерства закордонних справ та Міністерства оборони Великої Британії [17].

Аналіз праць з проблеми реформування постмаастрихтської Європи показує, що практично недослідженими у вітчизняній британістиці залишилися питання, пов'язані з участю делегації Сполученого Королівства на Міжурядовій конференції ЄС 1996-1997 рр. в Турині, її спробою змінити ЄС, виходячи з концепції “Британської Європи”.

Таким чином, завдання даної наукової розвідки полягають у наступному: визначити особливості підходу Великої Британії до еволюції системи урядування в ЄС; розкрити ставлення урядових кіл Сполученого Королівства до перспектив ЕВС, а також до майбутнього розширення Євросоюзу; з'ясувати напрямки реформування європейської системи безпеки і оборони.

Маастрихтські консолідовані договори 1992 р. вимагали перегляду. Необхідність такої ревізії була викликана, по-перше, подальшою федералізацією Євросоюзу і зростанням негативу у ставленні урядових кіл і пересічних громадян країн-членів ЄС до втрати національної ідентичності. Концепція “Федерації сполучених націй Європи”, яку ініціював голова Європейської Комісії Жак Делор, на відміну концепції “Сполучених Штатів Європи”, заохочувала до збереження розмаїття мов, традицій і способів життя народів Європи [18]. По-друге, положення Маастрихтського “Договору про Європейський Союз” щодо пріоритету норм європейського права над національним, розподілу повноважень між ЄС та державами-членами, інституційної системи набували гострої критики як такі, що породжують “дефіцит демократії” [1. С. 281]. По-третє, проблема реформування системи урядування в Об'єднаній Європі була пов'язана з перспективою розширення його географічних меж (з 1 січня 1995 р. повноправними членами ЄС стали Австрія, Фінляндія, Швеція).

Напередодні проведення Міжурядової конференції Європейська Комісія запропонувала державам-членам доповідь “Про посилення Політичного союзу та підготовку до розширення” [19], що викликало неабиякий резонанс у політичних колах держав-учасниць ЄС. На перше засідання МУК 29 березня 1996 р., яке проходило у Турині на рівні голів і міністрів закордонних справ держав-членів ЄС, були запрошені їхні колеги з країн-претендентів на вступ із Центральної та Східної Європи, а також Мальти і Кіпру. Основними питаннями конференції були: підготовка ЄС до нового розширення на схід і південь; внесення змін у створення ЕВС; вироблення спільної зовнішньої політики; підготовка інституційної реформи в зв'язку з майбутнім розширенням ЄС.

Слід зазначити, що до середини 90-х рр. ХХ ст. проєвропейська політика британського консервативного уряду Джона Мейджора зазнавала все більшої ерозії, про що свідчить жорстка позиція урядової делегації Великої Британії на МУК стосовно перегляду інституційних основ ЄС, у тому числі й Маастрихтського договору. Вже на початку конференції з'ясувалося, що група країн-членів ЄС на чолі з Німеччиною і Францією планувала форсувати утворення політичного та економічного союзу і перейти до спільної зовнішньої та оборонної політики. Як інформував громадськість тижневик “The Economist”, британські “євроскептики” розцінили це як “повну втрату

суверенітету будь-якою країною; наступним кроком могла бути тільки фізична окупація силами ворожої держави“ [20. Р. 52].

У “Білій книзі” уряду торі “Партнерство націй. Британський підхід до Міжурядової конференції Європейського Союзу“, що вийшла 12 травня 1996 р., підкреслювалося, що “британські уряди бачать ЄЕС як спосіб збереження економічної стабільності та процвітання за участі Великої Британії“ [15. Р. 472]. Також вказувалося, що, на відміну від попередніх урядів, “консерватори рішуче налаштовані на збереження прав і обов’язків національних держав і керуватимуться холодною оцінкою британських інтересів“ [15. Р. 473]. Такі вимоги до європейського напрямку зовнішньої політики вказували, що держава буде виступати з жорсткими вимогами з наступних питань: зменшення повноважень надмірно “політизованого” Європейського Суду; перегляд спільної аграрної політики, на яку витрачалося 50-60% річного бюджету ЄС; припинення подальшого розширення повноважень Європарламенту; прийняття нових заходів контролю над тероризмом, нелегальною імміграцією і “відмиванням грошей“ [15. Р. 3]. Таким чином, британські консерватори пропонували низку ідей, спрямованих на вдосконалення ЄС в усіх сферах його діяльності, в руслі послідовної антифедералістської стратегії. З усіх питань, винесених на обговорення МУК, вони віддавали перевагу посиленню економічної конкурентоспроможності ЄС і його розширенню.

Дотримання терміну, окресленого “Договором про Європейський Союз”, для реалізації ЕВС і переходу до євро в 1999 р. стало основним завданням перед 15-ма членами ЄС. На МУК ЄС не було досягнуто згоди щодо кількості країн, які зможуть вступити в третю фазу ЕВС. Критерії Маастрихтського договору створювали реальну проблему перед більшістю країн: рівень бюджетного дефіциту не повинен був перевищувати 3% ВВП, а сума державного боргу – 60% ВВП [14. С. 70]. Передбачалося створення двох угруповань: держави, які бажають взяти участь у єдиній валютній системі, але поки що не відповідають критеріям інкорпорації (Південна Європа), та держави, які повністю відповідають критеріям, але відмовляються від цього зобов’язання з політичних мотивів (Велика Британія, Данія, Швеція). За винятком країн другої групи, які під час обговорення Договору зарезервували за собою можливість не брати участі в ЕВС, зберігаючи дане питання відкритим, решта держав-членів підтвердили своє рішення відповідати вимогам, необхідним для вступу в третю фазу ЕВС.

На МУК Лондон виступив проти тих пропозицій, реалізація яких привела б до посилення централізованого контролю над економікою та росту єврократії, діючи в дусі традиційної політики торі, спрямованої на послаблення державного регулювання і обмеження витрат ЄС, у тому числі й на соціальні програми, захист національного суверенітету в галузях охорони здоров’я, освіти та соціальної політики. “The Financial Times“ зазначала, що до травня 1997 р. Велика Британія відмовлялася від введення фіксованого мінімального рівня заробітної плати, пропонувала вирішити проблему безробіття не на основі

розширення соціальних програм, а за допомогою прискорення економічного росту в умовах вільної конкуренції і розвитку приватної ініціативи [21].

Необхідно наголосити на двоїстому ставленні Сполученого Королівства до такого питання, як розширення ЄС. Виступаючи проти інкорпорації країн із домінуванням в економіці аграрного сектору, британський уряд сподівався, що розширений Союз, насамперед за рахунок країн-членів Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ) і Східної Європи, матиме більшу вагу в світовій політиці та загальмує поглиблення інтеграційних процесів. Лондон вважав, що інкорпоровані в ЄС країни з об'єктивних причин ще тривалий час не зможуть брати участь у ряді процесів інтеграції, наприклад у приєднанні до єдиної валюти. Як підкреслював у своєму виступі в Королівському інституті міжнародних відносин 21 вересня 1995 р. голова британського форін-офісу Малкольм Ріфкінд, “деякі сфери інтеграції – соціальна економіка, введення єдиної валюти – не можуть бути прийнятними для членів нового союзу в перспективі його розширення до 20-25 держав” [22. Р. 8].

Схваливши підписання угоди про створення спільного економічного простору між ЄС і ЄАВТ (1992 р.), уряд Мейджора виступав також за надання асоційованого, а в перспективі і повноправного членства країнам Вишеградської групи (Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині) [23. С. 49]. Саме Велика Британія сприяла підготовці умов для вступу цих країн у Євросоюз, допомагаючи адаптації їхнього законодавства до законодавства ЄС, а також через фонди “ноу-хау”. Д. Мейджор реалістично враховував інтереси третіх країн, висловлюючись за таке розширення ЄС, яке “в далекій перспективі охопить і Росію” [24. Р. 167].

Разом з тим перспектива розширення ЄС викликала у Великої Британії деяке занепокоєння, що відбилося у прагненні переглянути співвідношення голосів з метою збереження за “великою п'ятіркою” права призначати голову Єврокомісії. Не бажаючи допустити в ЄС диктат групи держав, які не були основними платниками в комунітарний бюджет, уряд Мейджора виступив за більш адекватний облік чисельності населення при розподілі голосів між членами ЄС (у середині 90-х рр. ХХ ст. Велика Британія мала в Союзі 10 голосів із 87). Поділяючи погляд Шарля де Голля про конфедеративний тип устрою інтеграційних об'єднань, Сполучене Королівство віддавало перевагу формуванню Європи національних держав, що дасть змогу захистити державний суверенітет і протистояти процесам уніфікації. У передвиборному маніфесті торі 1997 р. зафіксоване прагнення досягти пріоритету міждержавних стосунків у ЄС: “Уряд розглядає Європейський Союз як партнерство націй. Ми хочемо бути в Європі, але не управлятися з Європи, і не дозволимо Великій Британії стати частиною федеративної європейської держави” [25. Р. 45-46].

Одним з основних для МУК 1996–1997 рр. було питання про інституційну реформу, оскільки комунітарна система ЄС, яка переживала проблеми навіть при 15 державах-членах, була непридатною для Союзу-25. Ця реформа полягала в скороченні кількості комісарів Єврокомісії та обмеженні числа депутатів у Європарламенті до 700 осіб, щоб уникнути ризику блокування прийняття рішень у рамках Ради. На МУК в Турині Велика

Британія виступила проти розширення сфери використання принципу кваліфікованої більшості при голосуванні в ЄС, що суперечило принципу одноголосності, котрий був визнаний життєво важливим для таких питань, як зміна статей договору, оподаткування, інкорпорація нових членів, пошук нових фінансових резервів [15. Р. 14]. Європарламент, на думку торі, повинен не вимагати розширення повноважень, а більш ефективно використовувати існуючі, що дозволяло б йому контролювати і стримувати витрати “єврократії”, а також боротися з фінансовими махінаціями. Доцільно зауважити, що з метою демократизації в керівних органах ЄС британська делегація пропонувала введення групового головування в ЄС. Як і в 80-х рр. ХХ ст., держава прагнула не допустити зміцнення наднаціональних структур ЄС, які б обмежували суверенітет і свободу прийняття національних рішень. Саме з цією метою уряд Д. Мейджора відкинув пропозицію Франції про введення посади президента Євросоюзу [16. Р. 102].

Визначаючи ставлення держав-учасниць ЄС до політичного характеру ЄС в середині 90-х рр. ХХ ст., слід відмітити, що Франція підтримувала ідею сильного повновладного центру. Німеччина пропонувала компромісний варіант: передати питання зовнішньої і валютної політики у ведення Союзу, а питання правопорядку, культури, освіти залишити в компетенції національних держав [5. С. 211]. Велика Британія виступала за ЄС як символічне об’єднання для економічного співробітництва і наполягала на тому, щоб за кожною державою зберігалися суверенні права. Така поліваріантність гальмувала спробу конституційної перебудови і розвиток процесів політичної інтеграції в межах Євросоюзу.

Особливий інтерес для Сполученого Королівства на Міжурядовій конференції 1996–1997 рр. становила третя опора маастрихтських процесів – питання зовнішньої політики та безпеки [14. С. 73]. Британський підхід до рішення цих питань базувався на сукупності факторів: міцні двосторонні зв’язки зі США і Співдружністю націй, статус ядерної держави, участь у військових операціях світового масштабу. Уряд Д. Мейджора виходив із того, що Велика Британія – держава, що “має глобальні інтереси у сфері безпеки, і її обов’язки не обмежуються Європейським континентом” [17. Р. 58]. Традиційно виступаючи за посилення координації зовнішньої політики країн ЄС, Лондон виходив із того, що спільна політика не може замінити національну зовнішню політику, і вимагав збереження міждержавного характеру зовнішньополітичного співробітництва і принципу одноголосності в прийнятті рішень. Розходження між країнами ЄС відносно врегулювання конфлікту на терені колишньої Югославії свідчило про те, що проведення спільної політики в низці питань є проблематичним. Окрім того, британський уряд відчував постійний страх відносно того, що Франція намагається використати спільну зовнішню політику ЄС з метою скорочення участі США в європейських справах [13. Р. 27].

Тому на МУК в Турині уряд Д. Мейджора зробив акцент на необхідності змін у спільній зовнішній політиці. Цінною пропозицією британського форін-

офісу було використання у сфері зовнішньої політики ЄС переваг національних традицій окремих країн (наприклад, Велика Британія та Франція могли б узяти на себе роль лідера, представляючи ЄС в Африці, на Близькому Сході та в Азії; Іспанія – в Центральній Америці тощо). Усвідомлюючи, що держава не володіє достатньою могутністю, щоб відігравати ключову роль в європейській обороні, британський кабінет не збирався поступатися будь-якій організації свободою проведення військових операцій для захисту своїх інтересів як у Європі, так і за її межами. “Рішення, пов’язані з ризиком для існування наших військових сил, – підкреслювалося в “Білій книзі” з питань оборони 1996 р., – можуть прийматися тільки національними урядами, підзвітними національним парламентам, а ні в якому разі не більшістю голосів у ЄС” [26. Р. 12].

За історичною традицією, з 1949 р. Північноатлантичний альянс незмінно вважався наріжним каменем європейської безпеки, тому Лондон поставився з неабиякою підозрою до планів, здійснення яких могло б привести до послаблення або дублювання цієї організації [17. Р. 32]. Північноатлантичний Альянс був механізмом забезпечення присутності США в Європі, а отже, і гарантом політичної стабільності в регіоні. Велика Британія віддавала перевагу НАТО ще й тому, що це був альянс суверенних держав, який не володів наднаціональними повноваженнями.

В умовах, коли Франція та Німеччина відстоювали ідею наділення ЄС функціями в галузі оборони, Велика Британія знайшла прийнятну альтернативу в Західноєвропейському союзі (ЗЄС), оскільки співробітництво в його межах здійснювалося на міждержавному рівні і він вважався “європейською опорою” НАТО [27. Р. 18]. Уряд Мейджора прагнув розмежувати сфери діяльності НАТО і ЗЄС, відводячи основній організації завдання забезпечення територіальної цілісності та безпеки в Європі, а другорядній – участь у врегулюванні криз, миротворчі і гуманітарні операції, зокрема заходи по захисту від іракських ВМС і супроводженню союзницьких кораблів у 1990-1991 рр. у Перській затоці; створення поліетнічних поліцейських сил у Мостарі в 1994–1996 рр.; заходи контролю за введеним ООН ембарго в Середземному морі та на Дунаї [11. Р. 24].

Міністр закордонних справ Великої Британії М. Ріфкінд у виступі перед Атлантичною Радою в листопаді 1996 р. підкреслив, що є потреба зберегти обидві організації, а завдання Сполученого Королівства полягає “не в тому, щоб вибирати одну з них, а в тому, щоб забезпечити їх відповідність одна одній” [6. С. 30]. Велика Британія рішуче виступала проти наділення ЄС функціями в галузі оборони, злиття ЄС і ЗЄС, зміни статусу або підпорядкування останнього Євросоюзу (до чого прагнули Німеччина, Франція та Італія) [28. С. 116], вважаючи абсурдним існування автономної європейської оборонної структури.

З усіх країн-учасниць МУК Велика Британія займала найбільш непримиренну позицію, висловившись проти 98 пропозицій, які стояли на черзі денній конференції і підтримала тільки 50 із них (для порівняння: Європарламент підтримав 169 пропозицій, Бельгія – 120, Німеччина – 97,

Франція – 65 [28. С. 118]. У результаті політики “неспівробітництва” з ЄС Лондон блокував прийняття 74 рішень, в тому числі і тих, які стосувалися покращення співробітництва між членами ЄС в адміністративній сфері; плану дій для європейської промисловості; демаршу у відношенні Ізраїлю в зв’язку з блокуванням ним діяльності ЄС на Західному березі Йордану та в секторі Гази та ін. [28. С. 119]. Важливо підкреслити, що наслідки британської політики “неспівробітництва” для ЄС не були надто серйозними: вони лише затримали на кілька місяців прийняття окремих рішень, а застосування Великою Британією в даному контексті права вето закріпило недовіру європейських сусідів.

Отже, отримані наукові результати з даного дослідження дозволяють зробити відповідні висновки.

Для діяльності уряду Д. Мейджора був характерний прагматизм, який проявлявся в концепції країни “Європа за вибором”, що дозволяла брати участь у тих сферах інтеграції, які не загрожують втратою національного суверенітету. Велика Британія, з одного боку, блокувала поглиблення інтеграційних процесів у межах ЄС, а з другого – виконувала роль “фільтру”, ставлячи під сумнів життєздатність багатьох його програм, дотримання економічної і політичної безпеки країн-учасників, про що свідчили дебати на МУК ЄС 1996–1997 рр. З метою подолання “дефіциту демократії” і захисту національних інтересів уряд торі вимагав збереження за кожною країною права вето при ухваленні стратегічно важливих питань замість принципу “кваліфікованої більшості”, що відобразилося при укладенні Ніщцької угоди 2000 р. [5. С. 225].

Негативним було ставлення британців до запровадження єдиної валюти, оскільки фунт стерлінгів асоціювався із суверенітетом держави. Економічний аспект європейської стратегії Лондона базувався на послабленні регулювання з боку наднаціональних органів, обмеженні внесків у комунітарний бюджет і витрат ЄС, зокрема на соціальні програми.

У питанні майбутнього розширення Євросоюзу офіційний Лондон займав двоїсту позицію: висловлювався за підтримку інкорпорації в ЄС країн, зокрема Вишеградської групи, що загальмує процеси політичної інтеграції; і виступав проти прийому аграрних країн, оскільки вирівнювання економік призведе до збільшення витрат із комунітарного бюджету.

Проаналізувавши зовнішньополітичні пріоритети Сполученого Королівства на МУК 1996–1997 рр., слід зазначити, що можливості зовнішнього розвитку НАТО форін-офіс вбачав у механізмі програми Північноатлантичного альянсу “Партнерство заради миру” 1994 р. [29], яка “забезпечує НАТО життєво важливу роль у перенесенні безпеки та стабільності до Центральної та Східної Європи, поєднуючи її з насадженням атлантичних цінностей, які мають таке велике значення для європейських народів” [30. Р. 14]. На думку автора, плідних наукових розвідок потребує дослідження філософсько-психологічних засад формування ідентичності британців, що впливає на визначення імперативів британської зовнішньої політики.

Література

1. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре“, 2001. – 448 с.
2. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. – М.: Международные отношения, 2003. – 400 с.
3. Тоді Ф. Нарис історії Європейського Союзу. Пер. з англ. – К.: К.І.С., 2001. – 142 с.
4. Мусис Н. Усе про спільні політики Європейського Союзу. Пер. з англ. – К.: К.І.С., 2005. – 466 с.
5. Гоці С. Урядування в Об’єднаній Європі. Пер. з італ. – К.: К.І.С., 2003. – 286 с.
6. Толстов С., Яковенко Н. Позиція Великої Британії щодо європейської і трансатлантичної інтеграції // Дослідження світової політики: Збірник праць вчених. – К., 1998. – Вип. 3. – С. 25–33.
7. Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. – К.: Науковий світ, 2003. – 227 с.
8. Крушинський В.Ю. Британська Європа чи Європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах. – К.: Київський університет, 2003. – 214 с.
9. Beloff M. Britain and European Union. Dialogue of the deaf. – Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London: Macmillan Press Ltd, 1996. – 172 p.
10. Holmes M. John Major and Europe. The failure of a policy, 1990–97. – The Bruges group, Occasional paper № 28, 1997. – 98 p.
11. Gordon P. Does the WEU have a role? // The Washington quarterly. – Winter. – 1997. – № 1. – P. 21–26.
12. Bailes A. European defence and security. The role of NATO, WEU and EU // Security dialogue. – March 1996. – № 1. – P. 31–37.
13. Zinkin M. Does the United Kingdom need a foreign policy? // International relations. – April 1995. – № 4. – P. 23–28.
14. Серр де ля Ф. Европейский Союз. Проблемы и задачи // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 1997. – № 4. – С. 69–76.
15. A partnership of nations. The British approach to the European Union Intergovernmental Conference 1996. Cmnd. 3181. – London: HMSO, March 1996. – 498 p.
16. Grabble H., Hughes K. The 1996 IGC (Intergovernmental Conference). National debates. Germany, Spain and UK // Discussion Paper 67, RIIA. – London, 1996. – 165 p.
17. Memorandum on the United Kingdom’s approach to the Treatment of European Defence issues at the 1996 Intergovernmental Conference.- 1 March, 1995.- 76 p.
18. О “Федерации соединенных наций Европы“ // <http://www.notre-europe.asso.fr/>.

19. Из доклада Еврокомиссии к Межправительственной конференции ЕС “Об усилении Политического союза и подготовке к расширению” (1996 г.) // www.europa.eu.int.
20. *The Economist*. – 1996. – Nov. 23–29. – P. 49–52.
21. *The Financial Times*. – 1997. – November 11.
22. Principles and practice of British foreign policy. Speech by the Malkolm Rifkind, Secretary of State for Foreign and Commonwealth affairs, Chatham House, 21 September 1995. – 36 p.
23. Забарко Б. Європейський Союз і Східна Європа // Політика і час. – 1996. – № 8. – С. 47–55.
24. *Foreign Affairs*. – Fall. 1992. – № 4. – P. 167–169.
25. You can only be sure with the Conservatives. The Conservative Manifesto 1997. Published by Conservative Central Office. – London, 1997. – 49 p.
26. Statement on the defence estimates 1996. Ministry of Defence. Cmnd. 3223. – London, 1996. – 54 p.
27. Western-European Union 1954–1997. Defence, security, integration / Ed. by A.Deighton. – Oxford. 1997. – 127 p.
28. Капитонова Н.К. Приоритеты внешней политики Великобритании (1990–1997). – М.: РОССПЭН, 1999. – 144 с.
29. Partnership for peace invitation issued by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council held at NATO headquarters, Brussels on 10-11 January 1994 // NATO handbook. Brussels, NATO office of information and press, October, 1995. – P. 265–268.
30. Rifkind M. Need for an Atlantic Community to better reflect US – European relations // *NATO Review*. – 1995. – № 2. – P. 13–17.